

Els casinos i ateneus: esbarjo, política, educació i cultura a Mallorca a finals del segle XIX

MANEL SANTANA I MORRO

1.- L'impacte de la Revolució del 1868 en el moviment associatiu

La Revolució del setembre del 1868 va donar lloc a una nova etapa política a l'Estat espanyol, fonamentada en unes noves bases polítiques i socials. Entre 1868 i 1874 culminà el procés revolucionari burgès. A partir d'aquesta data els que propugnen una revolució o un canvi polític profund foren majoritàriament els obrers agrupats en organitzacions d'ideologia d'esquerra i progressista.

A Mallorca, a mitjan setembre es tengué notícia de la sublevació de Cadis i el destronament d'Isabel II. L'1 d'octubre va tenir lloc una jornada revolucionària amb accions populars al carrer, contra la política municipal, els consums i la Hisenda pública.

Es constituí una Junta Provisional de Govern de les Balears, presidida honoríficament per Josep Maria Tries i, de fet, per Marià Quintana. Aquesta Junta reuní progressistes, republicans i membres de la Unió Liberal. Dies després, el 18 i 19 també d'octubre es constituí la Junta Revolucionària de les Balears, presidida per Joaquim Fiol. Aquest romangué al capdavant fins a l'el·lecció d'una junta per sufragi Universal.¹

El 8 d'octubre de 1868 la Junta Superior Revolucionària redactà un programa, els objectius del qual eren els de garantir el sufragi universal, la llibertat de cultes, d'ensenyament, de reunió pacífica i d'associació, la descentralització administrativa, la unitat de furs en l'administració de justícia i l'innamobilitat judicial. A nosaltres, pel tema d'anàlisi en aquesta tesi doctoral ens interessa destacar els nous drets de reunió i associació pacífica.

L'1 de novembre del mateix any es promulgava un decret en el qual s'autoritzava el dret de reunió pacífica i el 20 també de novembre el que regulava el dret d'associació. Es considerava que la prohibició de les reunions pacífiques era sinònim de governs despòtics ja que la reunió *levanta y fortalece los ánimos, ilustra las inteligencias, concilia las discordias, prepara el terreno a toda clase de progresos, y es un poderoso auxiliar de la Administración en los Gobiernos liberales.*²

Des d'aleshores la reunió no era concebuda com un element de pertorbació política i social. El dret d'associació fou una conseqüència de l'anterior i l'instrument mitjançant el

¹ El treball més destacat sobre els esdeveniments de la Revolució del 1868 i de les seves conseqüències és el de MIQUEL DURAN PASTOR: *Repercusiones de la Revolución de 1868 en Mallorca*, Palma de Mallorca, 1980.

Vegeu també MIGUEL FERRER FLÓREZ: "Corrientes políticas y actitudes religiosas en Mallorca durante el siglo XIX", *BSAL*, 50, 1994, 443-526.

² Decreto de 1 de noviembre de 1868 sancionando el derecho de reunión pacífica, i reproduït per Manuel R. ALARCÓN CARACUEL: *El derecho de asociación obrera en España (1839-1900)*, Ediciones de la Revista del Trabajo, Madrid, 1975, 347-348.

qual els diferents col·lectius socials varen poder articular i dur a terme les seves propostes i aspiracions de diferent índole:

No quedaría perfecto el cuadro de los derechos políticos, si al de celebrar reuniones dejara de agregarse el que autoriza la libre asociación de los ciudadanos, complemento necesario del de reunión (...). Bien puede afirmarse que el principio de asociación carece de precedentes en la historia jurídica de nuestro país (...) Empero si el principio de asociación no es tradicional en la legislación española, es en cambio una viva creencia de nuestra generación, una de las necesidades más profundas de nuestro país y una de las reclamaciones más claras, justas y enérgicas para objetos no reprobados en las leyes.

(...)

*Ni el Estado ni la Iglesia pueden pretender, ni les sería dado en todo caso alcanzar a mantenerse en su antigua situación, es decir, como las dos únicas formas sociales, posibles y legales de la vida y de la historia. Otras necesidades han aparecido a su vez; otros movimientos surgen de día en día que no pueden ser sometidos sin dolorosa violencia a la representación de las asociaciones primitivas e históricas: nuevos organismos creados por la acción espontánea de una sociedad que progresa y general de desarrollo, acuden constantemente pidiendo plaza y derecho (...)*³

Els dret d'associació estava, doncs, estretament lligat a les transformacions econòmiques, polítiques i socials produïdes a l'Estat espanyol al llarg del segle XIX.

Les reformes introduïdes en el nou règim no ultrapassaren l'àmbit polític, i deixaren de banda les de caràcter social. Les de caràcter polític satisfien un sector important de la burgesia. Malgrat tot, inicialment la classe obrera de forma majoritària donà suport a les transformacions polítiques dutes a terme. Això encetà un període en el qual es produí una estreta col·laboració entre els organitzacions obreres i la burgesia afiliada als partits republicans. Aquests darrers encarnaven l'esperit de la revolució liberal amb una certa preocupació social. L'enfrontament polític quedà, doncs, enquadrat entre els republicans i els monàrquics, aquests darrers, partidaris de la dinastia dels Borbons.

Des d'aleshores ençà la convocatòria d'eleccions va facilitar que les diferents organitzacions polítiques creassin una xarxa d'agrupacions o sucursals dels partits arreu de la geografia mallorquina. Aquest fou, des del punt de vista associatiu, un dels fets visibles de les transformacions polítiques que es produïren a l'Estat espanyol.

Entre 1868 i 1874 des del punt de vista del moviment associatiu podem destacar els següents aspectes, que assenyalam a continuació:

- L'aparició i divulgació del nou associacionisme polític és una de les conseqüències més remarcables. Tal i com hem assenyalat anteriorment aquesta fou sens dubte una de les conseqüències més importants.

- En segon lloc hem de tenir present la divulgació de l'associacionisme recreatiu: el casino. En aquest sentit hem de diferenciar els casinos sense cap vinculació política directa i aquells que pertanyien a qualsevol de les organitzacions polítiques existents.

³ Decreto de 20 de noviembre de 1868 regulando el derecho de asociación, i reproduït per Manuel R. ALARCÓN CARACUEL: *El derecho de asociación obrera en España (1839-1900)*, 348-350.

La revolució del 68 permeté participar en la vida política als sectors obrers. Aquests des d'aleshores podran canalitzar les seves reivindicacions mitjançant societats obreres i cooperatives de consum. Això obeeix sens dubte a la necessitat de les classe obrera de millorar la seva situació de vida i de treball.

- Detectam també l'adopció per part de l'Església d'estratègies associatives, marcadament defensives i combatives.

- La primera etapa de divulgació de les societats de socors mutus és un altre fet força important. Es pretenia cobrir amb aquesta modalitat associativa la cobertura social on l'Estat fins aleshores s'havia inhibit.

L'impacte des del punt de vista associatiu a Mallorca de la Revolució de 1868 fou important, si ens atenem a les nombroses associacions que proliferaren a partir d'aquesta data. L'arxiduc Lluís Salvador destacava, entre d'altres aspectes la incorporació del jovent en les diverses associacions:

Los constantes vaivenes políticos habidos últimamente en España no han contribuido ciertamente a la prosperidad de las sociedades científicas y literarias que hemos descrito, pues aunque el cambio de gobierno de 1868 no influyó negativamente en la buena marcha de las mismas sino que, más bien, les confirió un mayor grado de libertad, las inquietudes políticas han hecho que en ocasiones fuera desviada la atención a sus pacíficas tareas; así los tiempos han sido testigos de la creación de numerosos clubes o agrupaciones muy nutridas de personal, principalmente joven cuyos intereses se concentraban hacia otros quehaceres y sustraían potencial a las sociedades a que nos hemos venido refiriendo, las cuales cayeron en cierto estado de aletargamiento y, al poco de franca decadencia.

*Aún así, algunos de esos clubes o centros de nuevo cuño se han revelado muy fructíferos en cuanto a la propagación de la cultura e instrucción de los naturales del país, habiéndose distinguido en particular el Casino Republicano de Palma (...)*⁴

Aquesta eclosió d'associacions fou un fenomen que es detecta gairebé a la totalitat de l'Estat. L'octubre de 1869 el *Boletín Oficial de la Provincia de Baleares* va publicar un escrit de Sagasta en el qual s'indicava que *Los derechos de reunión y asociación son por desgracia de los que más impunemente se ha abusado, faltando a las prescripciones de la Constitución y de las leyes, dando ocasión a perturbaciones que empañan la libertad y á crímenes que deshonran á los partidos en cuyo nombre se cometen.*⁵

Per això instava als governadors civils a controlar les associacions dels seus respectius municipis per evitar que les associacions fossin nucli i origen de conspiracions revolucionàries:

A intimar [els Governadors civils] á todas las asociaciones, cualquiera que sea el nombre con que se designen cuyos asociados no hagan puesto en conocimiento de la autoridad local su objeto y los reglamentos y acuerdos que por aquellos hayan de regirse.

A reprimir con mano fuerte y por todos los medios que las leyes ponen a su alcance los excesos y atentados que se cometan, aún en aquellas asociaciones constituídas con las condiciones legales; no tolerando en ellas ni gritos subversivos ni ataques a la Constitución

⁴ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR DE AUSTRIA: *Las Baleares por la palabra y el grabado*. Mallorca (parte general), Sa Nostra, Palma de Mallorca, 1989, VI, 384- 385.

⁵ *Boletín Oficial de la Provincia de Baleares*, núm. 289, 1 d'octubre de 1869, p. 1.

*monárquica de la nació, ni amenazas á la propiedad, á la honra ó a la vida de los ciudadanos, ni ultrajes á la moral; y deteniendo en el acto a los culpables para entregarlos á los tribunales suspendiendo entre tanto la asociación hasta que recaiga ejecutoria.*⁶

Això propicià que el governador civil de les Balears, Josep Rosich, adreçés una circular als batlles on s'els encomanava la tasca de confeccionar un cens amb la totalitat d'associacions existents, així com de les seves finalitats i components.

2.- Els casinos

Podem definir els casinos com a entitats recreatives o lúdiques centrades majoritàriament en conversar, llegir i jugar. De fet, el mot casino és d'origen italià, sinònim de casa de camp o d'esplai.⁷ Es tracta d'un dels models associatius propis de l'època contemporània que aparegué i es divulgà de forma paral·lela al naixement de la burgesia, tot i que també trobam casinos amb una composició marcadament aristocràtica. Els seus orígens es remunten al segle XVIII en les tertúlies particulars, les quals, ja durant la primera meitat del segle XIX donaren pas als casinos com a punts de reunió i d'entreteniment bàsicament de la burgesia. Posteriorment, segons Maurice Agulhon aquest associacionisme burgès va ser reproduït per la classe obrera en un afany d'imitació d'igualtat o simplement per gaudir d'una oferta cultural i d'esbarjo.⁸

A l'Estat espanyol, el procés de creació de casinos es posterior al d'altres estats com per exemple França. Entre 1835 i 1850 començaren a crear-se casinos arreu de la geografia espanyola. Aquests varen néixer amb una voluntat classista i diferenciadora, adreçada als sectors benestants. Podem destacar el *Casino de Madrid* (1836), *Casino de Zaragoza* (1843), entre d'altres.⁹ Sembla ésser que l'origen d'aquestes entitats a l'Estat procedia d'Itàlia. Pere Solà ens proporciona un testimoni d'un cronista posterior que explica l'ambient que els va envoltar als orígens:

*La Reina Gobernadora era italiana, nacida en Palermo, y desde hacía años, las cosas de aquel país tenían un eco entusiástico en España. La música, las óperas, los cantantes, el recuerdo reciente de Rossini en Madrid; todo ello tejía una atmósfera en la que no desentonaba aquella palabra, casino.*¹⁰

Aquests casinos elitistes donaven cabuda a una àmplia gamma d'activitats. Des dels jocs permesos -o no- per la llei, fins a l'organització de vetllades musicals, recitals poètics, conferències, etc.

No fou, però, fins a la segona meitat del segle XIX i molt especialment fins al darrer terç quan aquest model associatiu es va difondre entre un sector important de la població.¹¹ Aleshores, es passà del casino elitista al casino popular. D'aquest darrer en parlarem més endavant.

⁶ *Boletín Oficial de la Provincia de Baleares*, núm. 289, 1 d'octubre de 1869, p. 1.

⁷ Francisco ALÍ MIRANDA (Coord.): *España en sociedad. Las asociaciones a finales del siglo XIX*, Ediciones de la Universidad de Castilla La Mancha, Cuenca, 1998, 41-42.

⁸ Maurice AGULHON: "Clase obrera y sociabilidad antes de 1848", *Historia Social*, 12, 1992, 154-155.

⁹ Pere SOLÀ I GUSSINYER: "Esbarjo i educació en l'espai i el temps (segles XIX i XX). Anàlisi del model Casino", *XI Jornades d'Estudis Locals Espai i temps d'oci a la història*, Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, 1993, 227.

¹⁰ EMPRESA CATALUÑA: *Cien años del Liceo. Libro conmemorativo de su primer centenario. 1847-1947*, Barcelona 1947 i reproduït per Pere SOLÀ I GUSSINYER: "Esbarjo i educació en l'espai i el temps (segles XIX i XX). Anàlisi del model Casino", 227.

¹¹ Ramon BATALLA I GALIMANY: *Els casinos republicans: política, cultura i esbarjo. El Casino de Rubí, 1884-1939*, Edicions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999, p. 203.

Entre 1861 i 1867, si ens basam en les informacions dels Anuaris Estadístics els casinos o societats semblants de caràcter recreatiu eren la modalitat associativa més nombrosa (amb dos terços del total d'associacions existents). D'entre les províncies amb més casinos i que destacaven sobre la resta trobem Girona, Navarra, Barcelona, Saragossa, Cadis, Guipúscoa, Sevilla, Jaen, Logronyo i les Illes Balears.¹² De fet, els delegats espanyols al Congrés Internacional d'Estadística de La Haya el setembre de 1869 assenyalaven el següent:

*Un hecho que entre otros denota el cambio favorable en las costumbres de nuestras poblaciones, pues la mayor parte de estas asociaciones no sólo ofrecen a sus miembros esparcimientos honestos, sino además los medios para instruirse, ya poseen bibliotecas y algunas cuentan incluso con colecciones literarias y científicas.*¹³

El primer casino que es creà a Mallorca fou el *Casino de Palma*, constituït el 1841 de la mà d'antics membres de la societat *El Liceo Balear*. Per caracteritzar aquesta tipologia associativa són prou aclaridors els seus estatuts:

Su establecimiento tiene por objeto proporcionar entretenimiento y diversión á los subscriptores que lo sostendrán, y los medios para conseguirlo son.

1. Periódicos nacionales y extranjeros de todas las clases y opiniones; y cuando los fondos lo permitieren, obras escogidas, que se comprarán para la formación de una biblioteca selecta.

2. Juegos permitidos, y de modesto interés

3. Conciertos

*4. Bailes.*¹⁴

Aquest associacionisme, doncs, pretenia aconseguir per els seus associats una oferta cultural i d'esbarjo i alhora una comoditat i benestar materials difícils d'aconseguir individualment. Tal i com assenyalava Agulhon, tot això també es podia aconseguir als cafès però *en el café le puede molestar a uno el desconocido, el cliente de paso, mientras que en el Círculo está seguro de estar en tierra conocida y en un ambiente de discreción.*¹⁵

Els seus propòsits estaven molt vinculats a la lectura i a les activitats de caràcter estrictament laic com els balls o els jocs d'atzar. Sens dubte aquestes activitats les trobam estretament vinculades als col·lectius socials que gaudien d'una situació de folgança econòmica i que es podien permetre destinar part dels seus recursos econòmics al temps d'oci. De fet, el *Casino de Palma* va néixer de la mà d'un sector de l'aristocràcia i l'alta burgesia palmesana. Així, d'entre els fundadors trobem el Comte d'Aiamans, el Marquès de la Bastida, el Marquès de Bellpuig, el Marquès del Palmer i el Marquès de la Torre. També hi havia una presència important de militars d'alta graduació com Rafel Balanzat, Simó Ferrer i magistrats com Francesc Calatayud i Jaime Monterde.¹⁶

Per a la creació d'un casino es precisaven majors recursos econòmics que no pas d'altres societats. En primer lloc s'havia de llogar o comprar un local i condicionar-lo per donar cabuda a les diferents ocupacions recreatives i culturals. Era habitual que es creés un petit cafè on els associats podien prendre cafè, licors, refrescos i fins i tot berenar-hi. A

¹² Jean-Louis GUEREÑA: "La sociabilidad en la España Contemporanea", a Isidro SÁNCHEZ SÁNCHEZ; Rafael VILLENA ESPINOSA: *Sociabilidad fin de siglo. Espacios asociativos en torno a 1898*, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, 1999, 30-31.

¹³ Jean-Louis GUEREÑA: "La sociabilidad en la España Contemporanea", 31.

¹⁴ Casino de Palma. Reglamento, Palma de Mallorca, 1841, p. 1.

¹⁵ Maurice AGULHON: "Clase obrera y sociabilidad antes de 1848", *Historia Social*, 12, 1992, 154-155.

¹⁶ Casino de Palma. Reglamento, Palma de Mallorca, 1841, p. 16.

més, en trobem que tenien contractats els serveis de criats. Per engegar una entitat associativa d'aquestes característiques es precisava d'un volum de capital considerable per posar-lo en funcionament i unes aportacions periòdiques per el manteniment.

Tot i que la major part dels casino es constituïren després de la revolució de 1868, amb anterioritat a aquesta data ja s'havien constituït els següents:¹⁷

- Casino de Palma*, Palma, 1841
- Casino La Marina*, 1860
- Casino La protección Artística*, 1864
- Casino Artístico-Industrial*, 1864
- Casino Central de Palma*, 1864
- Casino La Esperanza*, 1864
- Casino La Paz*, Santa Catalina 1865
- Casino La Unión*, Palma 1866
- Casino de Hostalets*, Els hostalets -Palma- 1866

En aquests moments es tracta d'un model associatiu bàsicament urbà, producte d'una societat en canvi econòmic, social i també polític. D'aquesta manera progressivament aquestes entitats es nodriren de personatges procedents de les professions liberals de Palma com metges, professors de l'Institut Balear, missers, etc. A tall d'exemple, el Casino *La Paz* va néixer de l'iniciativa de Joan Crespí, metge i Antoni Salom, apotecari.¹⁸ Els fundadors del casino *De la Unión* eren Antoni Estelrich, advocat; Jeroni Riera, propietari; i Esteve Bancaño, comerciant.¹⁹

Fou, però, a partir de 1868 quan els casinos varen experimentar una divulgació importantíssima. L'arxiduc Lluís Salvador el 1871 ens proporciona informació de la seva importància:

*La razón de ello [de la manca de cafeteries de luxe] reside en la existencia de cafés con carácter de local social, una especie de pequeños casinos donde se reúnen las clases acomodadas, y que están reservados exclusivamente para los socios; entre todos pagan el alquiler y la iluminación del local, así como a un camarero, mientras cada cual abona su bebida o refresco pedidos. En algunos de estos casinos se juega a las cartas, generalmente al tresillo, en tanto que otros se limitan a ser lugar de reunión y trato social. No es este el caso del Círculo Mallorquín, que ofrece aparte de las mesas para el juego de cartas, billares y una sala de lectura de la prensa. En ocasiones se utilizan las grandes y hermosas dependencias para dar conciertos y fiestas. En Palma hay otras sociedades parecidas; recientemente ha sido establecida una en El Terreno, al pie del Castell de Bellver, y en la ciudad hay un Casino Marítimo para armadores y capitanes de buques; y los hay también para solaz de los industriales y de las clases menos pudientes.*²⁰

En aquest testimoni de l'Arxiduc Lluís Salvador, tot i que queda prou clar que els casinos eren entitats majoritàriament vinculades als sectors benestants, indica l'existència també d'alguns composats majoritàriament pels sectors més populars. Sens dubte els canvis socioeconòmics i les lluites socials i polítiques tengueren com a conseqüència la

¹⁷ Arxiu Municipal de Palma. (AMdeP): Sociedades de recreo públicas y particulares. Número y estado de todas, Palma de Mallorca, 1872., caixa 1.590.

¹⁸ Arxiu Municipal de Palma. (AMdeP): Sociedades de recreo públicas y particulares. Número y estado de todas, Palma de Mallorca, 1872., caixa 1.590.

¹⁹ Arxiu Municipal de Palma. (AMdeP): Sociedades de recreo públicas y particulares. Número y estado de todas, Palma de Mallorca, 1872, caixa 1.590.

²⁰ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR DE AUSTRIA: *Las Baleares por la palabra y el grabado. Mallorca (parte general)*, . Sa Nostra, Palma de Mallorca, 1989, VI, 785-786.

secularització de la vida social i una lenta democratització de la cultura i l'oci. Els casinos foren, doncs, un producte d'aquestes transformacions. De fet esdevingueren un instrument alternatiu d'accés a l'oci al marge dels canals tradicionals lligats o controlats per l'Església.

Des de 1868 i fins els darrers anys del segle XIX la proliferació de casinos fou un fet de dimensions considerables. Els més importants foren els següents:²¹

Casino La Constancia, Palma 1868
Cafè d'en Mas, Palma, entorn a 1871
La Tertulia del Progreso, Palma, 1868
Casino de Lluçmayor, Lluçmajor 1888
Casino La Amistad, Lluçmajor 1868
Casino de la Fraternidad, Palma 1869
Casino El Recreo, Palma 1869-
Casino Forense, Palma 1869
Casino Los Artistas, Palma 1869
Casino La Amistad, Palma 1869
Nuevo Casino Artístico e Industrial, Palma 1869
Casino La Ilustración, La Vileta -Palma- 1870
Casino de Vista Alegre, El Terreno -Palma- entorn a 1870
La Tertulia del Progreso, Inca 1872.
Casino de Agricultura, Manacor 1886

A aquests hem d'afegir els vinculats a les organitzacions polítiques dels que en parlarem més endavant.

El principal casino, però, fou el *Círculo Mallorquín*, que va néixer a partir de la fusió del *Casino Balear* i del *Liceo Mallorquín* el 1851. Aquest va reunir als burgesos sorgits del comerç i de les professions liberals, així com l'aristocràcia palmesana. Al llarg de la seva trajectòria va disposar de nombroses seccions: dibuix, pintura, esgrima, música, etc, i també va promocionar nombroses activitats com balls de carnaval,²² recitals poètics, obres teatrals, òpera, etc.²³

Les activitats culturals dels casinos mallorquins foren les habituals d'aquesta tipologia associativa. En mesura dels recursos de cadascun dels casinos, es crearen acadèmies, escoles nocturnes, càtedres teatrals, etc. El 1870, en les estadístiques d'associacions de l'Ajuntament de Palma s'indicava que el *Casino Balear* tenia càtedres de gramàtica, lectura, música a més d'un gabinet de lectura de periòdics polítics i literaris. El casino *La Tertulia*, situat al carrer d'en Danús el 1881 impartia classes de gramàtica, aritmètica mercantil, tenidoria de llibres, dret mercantil, caligrafia, francès, anglès i economia política.²⁴ El casino *La Protección Artística* i el *Círculo Mallorquín* també disposaven de gabinets de lectura.²⁵ La biblioteca del *Círculo Mallorquín* tenia amb una gran varietat de revistes polítiques, científiques i culturals en diversos idiomes, a més de la

²¹ Sociedades de recreo públicas y particulares. Número y estado de todas, Palma de Mallorca, 1872., caixa 1.590, Arxiu Municipal de Palma.

²² Caterina VALRIU LLINÀS: *El Carnaval a Palma. Com era abans*, Ajuntament de Palma, Palma de Mallorca, 1989.

²³ Julio SANMARTÍN PEREA: *Los Cien años del Círculo Mallorquín: 1851-1951*, Imp. Mossen Alcover, Palma, 1951.

²⁴ Juan POU I MUNTANER: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca. El siglo XIX (1881-1885)*, Societat Arqueològica Luliana, Palma de Mallorca, 1985, VI, 9.

²⁵ Arxiu Municipal de Palma. (AMdEP): *Sociedades de recreo públicas y particulares. Número y estado de todas*, Palma de Mallorca, 1872, caixa 1.590.

premsa diària.²⁶ De fet, l'espai reservat a la lectura fou als casinos una peça clau. Generalment estaven subscrits a la premsa local, nacional i estrangera.²⁷

L'Arxiduc ens dona notícia d'aquestes activitats culturals i molt especialment de les musicals:

*Algunas de las sociedades privadas de Palma, como el Casino Palmesano (Casino de los nobles), el Círculo Mallorquín y otras diponen generalmente de una sección filarmónica compuesta por aquellos de sus miembros dotados de una educación musical y por algunas jovencitas de su familia. Bajo la dirección de una profesora de música estudian piezas que ocasionalmente, ofrecen para deleite de sus coasociados (...) En tiempos pasados, tanto los miembros del Casino Palmesano como del Círculo Mallorquín ofrecían durante la cuaresma conciertos seminales que terminaban el domingo de Ramos con la presentación del Stabat Mater de Haydn o Rossini.*²⁸

A finals del segle XIX, l'agost del 1891, un sector de la noblesa mallorquina va constituir el Casino *Las Minas* -conegut popularment com *Ses Mines*-, ubicat al carrer de la Unió. Aquest pretenia agrupar l'aristocràcia palmesana i diferenciar-se de la burgesia financera i comercial emergent. El *Círculo Mallorquín* havia deixat de ser un casino exclusiu per a la noblesa, i per això va néixer *Las Minas*. José Orlandis, que va conèixer d'aprop ambdues institucions va escriure a les seves memòries el següent:

Un botón de muestra del dualismo cerramiento-apertura que subsistía en los tiempos anteriores a la Guerra Civil puede considerarse el contraste entre dos casinos de Palma bien conocidos: 'Ses Mines' y el 'Círculo Mallorquín'.

*'Ses Mines' Tenía el local social en la calle de la Unión, frente a la antigua casa Brondo, sede entonces del Gobierno Civil. Era un casino claramente exclusivo, cuyos socios pertenecían casi todos a la clase señorial, y era además sólo para hombres, como era tradicional en los famosos 'clubs' londonienses. Su exclusivismo social hacía pensar en el célebre 'Heremkub' de Berlín, punto de reunión de los junquers prusianos, que jugó un papel importante en la política alemana durante los años de la presidencia del mariscal Hindenburg, que precedieron el acceso de Hitler al poder. El 'Círculo' decorado en buena parte por Anckerman, disponía de los espléndidos locales que se conservan como sede del Parlament Balear. En el 'Círculo' convivían indiscriminadamente personas de todos los grupos superiores de la Sociedad Mallorquina, y muchos de los socios de 'Ses Mines' lo eran también del 'Círculo Mallorquín'. Los bailes del 'Círculo' constituían uno de los acontecimientos más señalados de la vida social de Palma.*²⁹

Els socis fundadors de *Las Minas* podien proposar per escrit els membres de les juntes directives, així com vetar o permetre l'accés de nous associats.³⁰ La documentació

²⁶ Maria BONET; Aina LE-SENNE: "Les publicacions periòdiques del Círculo Mallorquín", *Homenatge a Antoni Mut i Calafell, arxiver*, Govern Balear, Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Palma, 1993, 12-25.

²⁷ Pere SOLÀ I GUSSINYER: "Esbarjo i educació en l'espai i el temps (segles XIX i XX). Anàlisi del model *Casino*", 227.

²⁸ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR DE AUSTRIA: *Las Baleares por la palabra y el grabado. Mallorca (parte general)*, Sa Nostra, Palma de Mallorca, 1989, VI, 355-356.

²⁹ José ORLANDIS: *Estampas de la vida en Palma antes de la Guerra Civil. Memoria de infancia y juventud*, Miquel Font Editor, Palma de Mallorca, 2000, 29-30.

³⁰ ARM, Reglamento de las Minas, 7 de febrer de 1900 -a mà-. Expedients del Registre d'Associacions del Govern Civil, caixa 1.597, expedient 557.

econòmica de la qual disposam ens permet suposar que les despeses de manteniment i organització d'activitats recreatives no era a l'abast de tots els sectors socials.³¹

ANY	ENTRADES	DESPESES
1900	7.622'84	7.622'84
1901	5.062'39	5.062'39
1902	4.277'72	4.427'72
1903	4.280'02	4.280'02
1904	4.332'10	4.332'10
1905	4.423'12	4.423'12
1913	7.248'89	5.163'89
1923	15.710'0	12.742'95
1931	14.690'25	13.826'84

A l'igual que la resta dels associats la composició de les juntes directives era formada per membres de l'aristocràcia ciutadana. La relació de presidents d'aquest casino és la següent:

1906	Joaquim Gual de Torrella
1909	Felip Gual de Torrella
1911	Manuel Maroto Orlandis
1916	Pere Gual de Torrella
1919	Felip Villalonga Dezcallar
1922	Felip Villalonga Dezcallar
1924	Manuel Fuster Fernández
1931	Joaquim Gual de Torrella
1931	Felip Villalonga Dezcallar

Aquests casinos, per les seves característiques i per les activitats lúdiques i culturals que varen promocionar, acumularen als seus locals un important patrimoni. Billars, pianos, mobiliari luxós i confortable eren habituals. Aquest és el cas del *Casino de Felanitx*, constituït a aquesta localitat el 1897 i que el 1941 havia acumulat com a mobiliari al seu local sis taules de cafè, sis més de saló, quatre de marbre, trenta poltrones, vint-i-quatre cadires, tres tapissos, tres llànties, una estufa, un rellotge, sis otomanes, un quadre i un baròmetre.³² L'adquisició progressiva d'aquests objectes sens dubte no era a l'abast de totes les associacions.

Una vegada que els casinos s'havien divulgat com a entitats vinculades a determinats sectors, caracteritzats per la seva posició de rellevància social i econòmica, trobem d'altres adreçats als sectors populars. A Mallorca, aquests sovint estigueren vinculats als partits polítics.

En els procés de formació dels partits polítics a Europa de les més diversa tendència, els casinos hi tengueren un paper fonamental. Durant un ampli període, els casinos, primer només recreatius i després amb una participació política, esdevingueren agents de laïcització i de politització de la vida social, així com de modernització política i culturalització de les classes populars.³³ La divulgació dels casinos primer entre la burgesia i més tard entre les classes populars és un fet que es donà arreu de l'Estat espanyol. Gairebé a tot arreu les

³¹ ARM, Elaboració a partir dels balanços econòmics adreçats pel casino Las Minas al Govern Civil. Expedients del Registre d'Associacions del Govern Civil, caixa 1.597, expedient 55.

³² ARM, Inventari del mobiliari del Casino de Felanitx realitzat a l'octubre de 1941. Expedients del Registre d'Associacions del Govern Civil, caixa 1592, expedient 341.

³³ Vegeu R. HUARD: "La genèse des partis politiques démocratiques modernes en France", a INSTITUT MAURICE THOREZ: *La Classe ouvrière française et la politique*, Éd. Sociales, Paris, 1980, 9-37.

Vegeu també per el cas italià M. RIDOLFI: "Sociabilità democratica e origine dei partit politici: il 'caso' del Partito Socialista Italiano", *Dimensioni della Ricerca Storica*, núm. 1, 1992.

diverses organitzacions polítiques en crearen d'altres on es barrejaren les activitats polítiques amb les culturals i d'esbarjo. El casino, permetia la funció de distreure als seus membres (jugant a jocs d'atzar, bevent-hi, parlant-hi, etc), però també esdevingué punt de trobada per a la discussió de temes diversos. Les qüestions d'interès local i general, generalment present a la premsa a la que estaven subscriptes, feien d'aquest espai un indret molt adequat per la tertúlia. Jacques Maurice remarca el fet que s'hi podia parlar de política i llegir la premsa.³⁴ És per això que els casinos esdevingueren per a les organitzacions polítiques un instrument idoni per divulgar els seus ideals i formar els seus afiliats o simpatitzants.

A Catalunya el republicanisme trobà en els casinos un mecanisme d'inserció popular considerable. Cada municipi, gairebé sense excepció comptava amb més d'un casino republicà.³⁵ És prou il·lustrativa la descripció de les activitats dels casinos de Sant Feliu de Llobregat que ens fan els historiadors Pilar Antolín, Enric Ferreras i Agustí G. Larios:

La solidesa d'aquestes societats culturals i recreatives tenia en comú un seguit de fets característics: un gran nombre d'associats -a l'entorn dels dos-cents i tres-cents socis d'una manera estable en una població d'uns tres-cents mil habitants-, un local propi de grans dimensions -tot sovint amb una sala d'espectacles, però també amb un cafè-, una sintonia ideològica predominant entre els seus socis, i un munt d'activitats culturals i recreatives estables. Aquesta considerable oferta d'activitats d'aquestes societats comprenia la totalitat possible: des de teatre (...) balls diversos, llocs d'esbargiment amb premsa, cafè, jocs de taula, etc. i fins i tot amb escoles pròpies.³⁶

Aquests casinos tengueren a Mallorca una base social força més popular que no pas els exclusivament recreatius als que ens referim anteriorment. En aquest sentit els republicans, en el seu afany d'inserció popular varen desenvolupar tant a Palma com a la Part Forana una xarxa de casinos que tengueren una efervescència sociopolítica importantíssima.

El primer casino polític que es va constituir fou el republicà poc després de la Revolució del setembre del 1868. A aquest, parelament a la creació de nombroses agrupacions polítiques, li seguiren d'altres. Els casinos polítics es varen divulgar tant a Palma com a la Part Forana -especialment a municipis d'un cert pes demogràfic com Felanitx, Lluçmajor o Manacor... De fet, als diferents municipis de la Part Forana, escassejaren els casinos exclusivament recreatius, i per contra abundaren els de caràcter polític-recreatiu. En aquest sentit són prou il·lustratives les paraules de l'Arxiduc Lluís Salvador:

³⁴ Jacques MAURICE: "La sociabilité dans l'Espagne contemporaine: considerations préliminaires", a J. L. GUERENA; A. TIANA (Eds.): *Clases populares, cultura y educación. Siglos XIX-XX*, Casa de Velazquez-UNED, Madrid, 1989, 386.

³⁵ En aquest sentit així ho han posat de manifest tant els treballs d'abast general com els d'història locals. Aquestes entitats esdevingueren agents de dinamització social, política i cultural. Vegeu entre d'altres els treballs de S. ALBERTÍ: *El republicanisme català i la restauració monàrquica (1875-1923)*, Albertí editor, Barcelona 1972.

A. DUARTE: *El republicanisme català a la fi del segle XIX*, Eumo editorial, Vic, 1987.

A. DUARTE: "A l'esquerra del sistema: demòcrates i republicans", a Borja de RIQUER I PERMANYER (Direct.): *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans: La consolidació del món burgès 1860-1900*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, 7, 90-107.

Des d'una perspectiva local destaquem Ramon BATALLA I GALIMANY: *Els casinos republicans: política, cultura i esbarjo. El Casino de Rubí, 1884-1939*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

P. ANTOLÍN, E. FERRERAS a. G. LARIOS: *Els inicis de l'Associacionisme contemporani a Sant Feliu de Llobregat (1850-1914)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997.

³⁶ P. ANTOLÍN, E. FERRERAS a. G. LARIOS: *Els inicis de l'Associacionisme contemporani a Sant Feliu de Llobregat (1850-1914)*, 68-69.

*En algunas localidades, los casinos, que sustituyen a los muy poco comunes cafés, tienen un carácter político o, cuando menos, partidista, y puede que a veces no contribuyen al bien común.*³⁷

Els principals casinos republicans que es constituïren des de 1868 i fins al final de segle són els següents:

Casino Republicano, Palma 1868
Casino La Marina, Santa Catalina -Palma- 1866
Casino Republicano, Lluçmajor 1870
Cafè de'n Mas, Palma entorn a 1870
Casino de la Soledad, Palma devers 1870
Casino del Molinar, Palma 1870
Casino Republicano, Lluçmajor 1893
Casino Republicano, Pollença 1891

Els casinos d'altres tendències polítiques són els següents:

Asociación de católicos, Palma 1869
Casino de la Tertulia o de la Conciliación Liberal, Palma 1868
Tertulia del Progreso, liberal Palma entorn a 1869
Casino La Peña, fusionista, Palma anys 70 del segle XIX
Casino Liberal, Lluçmajor 1892
Casino Liberal, Alcúdia 1895

L'historiador Joan Llabrés Bernal en la cronologia del segle XIX recollia de la premsa el següent comunicat:

*Gran reunión en la que fué casa de Asprer, calle Zaganada, para constituir una asociación católica e instalación de un casino, a ejemplo de las que partiendo de la superior de Madrid iban estableciéndose en provincias. Se congregaron más de mil personas muchas de las cuales no pudieron pasar de la escalera. Nombrase una junta interina hasta la recepción de instituciones bajo la presidencia de D. Fausto Morell. Vieronsé juntos a Isabelinos y Carlistas, dispuestos estos a seguir a Carlos VII, en quien su padre había abdicado el 3 de octubre anterior.*³⁸

La societat de catòlics com a casino polític-recreatiu intentà la defensa dels valors tradicionals i de l'Església en clara oposició a totes aquelles organitzacions i sectors polític-socials que qüestionaven l'ordre social, polític i econòmic vigent.

Aquests casinos es convertiren en el darrer terç del segle XIX en vertaders espais de sociabilitat popular. S'alternaven els actes exclusivament polítics amb els culturals i instructius: conferències, festivals solidaris, representacions teatrals, escoles nocturnes, etc. L'Arxiduc Lluís Salvador ens informa de les activitats del casinos republicans de Palma i de Lluçmajor:

Así que el Casino Republicano de Palma (...) que fue fundado después del cambio de gobierno en 1868, instaló dos escuelas primarias nocturnas, una para hombres y otra para mujeres. La primera cuenta con tres profesores y ciento sesenta alumnos, y la segunda,

³⁷ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR DE AUSTRIA: *Las Baleares por la palabra y el grabado*. Mallorca (parte general), Sa Nostra, Palma de Mallorca, 1989, VI,355-356.

³⁸ Juan LLABRÉS BERNAL: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX, (1861-1870)*, Palma, 1966, IV, 614.

*donde enseñan una Directora y dos ayudantas, 120 alumnas. En la escuela se da especial importancia a la aritmética. Parece ser que en Lluçmayor ha sido abierta una nueva escuela de adultos por parte del Club Republicano, y se dice que todas esas instituciones están obteniendo resultados excelentes.*³⁹

Sens dubte, el republicanisme va trobar en aquestes entitats un model adequat per a cristalitzar les seves aspiracions que anaven més enllà dels aspectes purament polítics. El plantejament de l'oci, l'esbarjo i l'educació amb la política estaven estretament vinculats i pretenien omplir en bona mesura el buit existent en aquest sentit entre les classes populars.

2.- Els Ateneus

A l'igual del que succeïa amb els casinos, les societats culturals i científiques experimentaren un augment quantitatiu considerable. Barcelona, destacava sobre la resta, i a una considerable distància trobem Madrid, Sevilla i les Illes Balears.⁴⁰ Les transformacions econòmiques implicaren l'ascens de les classes mitjanes i sectors professionals considerats liberals. Aquests, esdevenen potencialment la base social de l'associacionisme cultural. Per una banda disposen de majors recursos que poden destinar a l'oci i alhora poder-lo omplir mitjançant activitats i iniciatives culturals.

Una d'aquestes entitats eren els ateneus.⁴¹ Els objectius de L'Ateneo Manacorens són prou exemplificadors de la funció i objectius d'aquesta modalitat associativa:

El objeto de esta sociedad, es poner en comunicación á las personas aficionadas á ciencias, letras o agricultura, facilitar la discusión y el estudio de estos ramos y alentar á los individuos en sus trabajos sobre los mismos.

Para la consecución de este objeto la sociedad se propone emplear como principales medios la discusión, la lectura y todo lo que sea útil y conforme con el objeto de la sociedad.

*A fin de que los socios puedan proporcionarse conocimientos, la sociedad formara una biblioteca y establecerá un gabinete de lectura, del cual formarán parte únicamente las publicaciones relativas á las materias objeto de sus secciones.*⁴²

Els ateneus eren la institució cultural per excel·lència del liberalisme, segons la major part dels estudiosos del moviment,⁴³ especialment durant els dos primers decennis del segle XIX. Podem trobar ateneus de diferent tendència: científics, catòlics, mercantils o obrers. En tots els casos la principal vessant era la formativa i cultural. Un diccionari del 1887 indicava que amb el mot d'ateneu s'identificaven determinades corporacions científiques i literàries, o el local on es reunien els seus components.⁴⁴ El 1895 a l'Estat espanyol els més nombrosos eren els de caràcter obrer, amb una funció marcadament educativa.⁴⁵

³⁹ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR DE AUSTRIA: *Las Baleares por la palabra y el grabado. Mallorca (parte general)*, Sa Nostra, Palma de Mallorca, 1989, VI, 326.

⁴⁰ Jean-Louis GUEREÑA: "La sociabilidad en la España Contemporánea", 32.

⁴¹ Jean-Louis GUEREÑA: "La sociabilidad en la España Contemporánea", 30-36.

⁴² ARM. Reglamento del Ateneo Manacorens, Manacor [1882], Estadística, caixa 10.

⁴³ Ignacio PEIRÓ MARTÍN: *Los guardianes de la historia. La historiografía académica de la Restauración*, Institución Fernando El Católico, Zaragoza, 1995, pp. 27-28.

⁴⁴ *Diccionario enciclopédico hispano-americano de literatura, ciencias y artes*, Barcelona, 1887-1888 (22 volums i 2 apèndix).

⁴⁵ Francisco ALÍA MIRANDA (Coord.): *España en sociedad. Las asociaciones a finales del siglo XIX*, 40.

A Catalunya, aquestes entitats foren claus per entendre primer el desvetllament i després l'empenta assolida per la voluntat de culturalització davant de les limitacions de l'oferta dels governs per a àmplis sectors de la població. La culturalització proposada pels ateneus abraçava des de l'ensenyament de primeres lletres a una certa especialització d'acord amb les necessitats del moment: ensenyaments tècnics, comptabilitat, idiomes estrangers, etc.⁴⁶

A Mallorca els primers ateneus aparèixen potenciats des de sectors de la burgesia, la qual incorporà entre les seves preferències la projecció i promoció cultural:⁴⁷

Ateneo Balear, Palma 1862
Ateneo Mallorquín, Palma 1869
Ateneo de Felanitx, Felanitx 1876
Ateneo Manacorens, Manacor 1882
Ateneo Manacorese, Manacor 1905

De tots els ateneus que es constituïren a les Balears destacà sobre la resta l'*Ateneu Balear*.⁴⁸ Aquest, s'havia constituït el setembre de 1861. Constava de les seccions de Ciències Morals i Polítiques, de Ciències Naturals i Exactes i la seva aplicació a les Arts, de Literatura i Història, i de Belles Arts. Va arrebregar intel·lectuals i professionals de diferents corrents d'opinió, però que tenien en comú la voluntat de reformar el seu àmbit més proper. Hem de destacar, entre molts d'altres, Joaquim Scheiduagel, Joaquim Vidal, Àlvar Campaner, Joan O'Neill, Antoni M^a. Sbert, Pere d'Alcàntara Peña i Josep Lluís Pons i Gallarza.⁴⁹

Hem de vincular, doncs el paper dels professionals i intel·lectuals als intents de modernització cultural, científic i en busca de sol·lucions i propostes en una societat en transformació.⁵⁰

A Mallorca, el seu camp d'actuació fou ampli, però volem destacar la voluntat de recuperar i divulgar la cultura mallorquina en les diferents manifestacions. Hem de vincular, doncs, aquesta institució a l'ambient o context de la Renaixença.⁵¹

Després d'uns anys d'esplendor entre 1865 i 1869, a partir del 1869 inicià una decadència fins a tenir un paper merament testimonial que precipità la seva desaparició. Josep Lluís Pons i Gallarza sobre les causes d'això el gener de 1873 escrivia el següent:

-
- 46 Pere ANGUERA: *Breu notícia d'Ateneus vuitcentistes*, Reus, 1985.
 Pere ANGUERA: *El Centre de Lectura de Reus. Una institució ciutadana*, Barcelona, 1977.
 A. BOSCH I DATZIRA: *Els ateneus a Catalunya*, Federació d'Ateneus de Catalunya, El Prat de Llobregat, 1991.
 Pere ANGUERA: "Els ateneus republicans", a Borja de RIQUER I PERMANYER (Direct.): *Història. Política, Societat i Cultura dels Països Catalans: La consolidació del món burgès 1860-1900*, 220- 221.
 Jordi CASASSAS I YMBERT: *L'Ateneu Barcelonès. Dels orígens als nostres dies*, Edicions de la Magrana, Barcelona, 1986.
- 47 ARM. Estadística, caixa 10.
- 48 Joan MAS I VIVES: "Josep Pons i Gallarza i el primer Ateneu Balear (1862-1873)", *Randa*, 25, 1989, 57-90.
- 49 De fet, la composició social dels ateneus basada en professionals i intel·lectuals i burgesos es un tret característic dels ateneus, tal i com han posat de relleu diversos estudis i més concretament els de Pere Anguera i Jordi Casassas, anteriorment esmentats.
- 50 A Catalunya l'historiador Jordi CASASSAS fa d'aquests sectors com a responsables de projectes innovadors i de redreçament polític i cultural del Principat, vegeu *Intel·lectuals, professionals i política a la Catalunya contemporània (1850- 1920)*, Ed. Els llibres de la Frontera, Barcelona, 1989.
- 51 Joan MAS I VIVES: "Problemàtica de la Renaixença a Mallorca", *Randa*, 22, 1987, 39-62.

(...) *la deserción de casi todos sus antiguos y celosos individuos, la inactividad de los pocos que restan, la glacial apatía y aún desfavorable prevención con que es mirado fuera de su recinto, la pobreza de los recursos con que menguadamente se sostiene y más que todo la inutilidad de los indecibles ensayos hechos por mi y por algunos consorcios para restituírle la vida y el prestigio que ha perdido, no me queda otro recurso que sepa[ar]me también de él, aunque con el pesar más profundo (...)*⁵²

La situació d'hegemonia econòmica i social dels capdavanters dels ateneus de finals del segle XIX és un fet força evident. El primer president de l'*Ateneo Manacorens* (1882) era Bernat Sales, propietari⁵³ i el de Felanitx el 1883 tenia com a president a Miquel Reus Bennàsser, batlle i també propietari. Aquest any, l'ateneu felanitxer tenia 136 socis, dels quals 97 eren propietaris agrícoles, 12 industrials i 27 comerciants.⁵⁴ L'*Ateneo Manacorens* reorganitzat a principis del segle XX, comptava amb 57 associats i al capdavant de l'entitat hi havia la següent junta directiva:⁵⁵

President: Mateu Riera, advocat
 Sotspresident: Bartomeu Esbarranc, industrial
 Bibliotecari: Guillem Puerto, advocat
 Secretari: Antoni Riera, apotecari
 Vocal: Francesc Munar, procurador
 Vocal: Lluís Balló, propietari
 Vocal: Joan Truyol, funcionari

Els ateneus estaven estructurats en seccions, les quals estaven estretament vinculades als interessos dels seus membres. L'*Ateneo de Felanitx* tenia seccions de comerç, d'agricultura i d'economia. El de Manacor, a principis del decenni dels vuitanta del segle XIX tenia seccions de ciències, filosofia i lletres i d'agricultura.⁵⁶

Aquestes entitats pretenien abarcar un ampli ventall d'aspectes científics i culturals. Progressivament, però, proliferaren també societats culturals, que tenien entre les seves preferències una parcel·la o especialitat cultural concreta, com la música, l'art, la literatura, el teatre etc.⁵⁷

Conclusions

Tot i que al llarg d'aquest treball hem donat a conèixer algunes de les conclusions a les que hem anat arribant en cadascun dels apartats i àmbits temàtics que hem analitzat, sense voler ésser repetitius donarem una ullada a les conclusions i a les interpretacions que hem fet de l'objecte d'estudi en aquesta tesi doctoral.

En primer lloc, la conclusió inicial ha de ser valorar la importància del moviment associatiu a l'Illa de Mallorca. Podem dir que aquesta Illa fou procliu a les iniciatives societàries i de sociabilitat per aconseguir diferents objectius.

És per això que hem donat un tracte preferent a l'anàlisi dels espais o locals on s'ubicaven les diferents associacions. La descripció d'aquests edificis i l'accès als seus

⁵² Joan MAS I VIVES: "Josep Pons i Gallarza i el primer Ateneu Balear (1862-1873)", *Randa*, 25, 1989, 82.

⁵³ ARM. Estadística, caixa 10.

⁵⁴ ARM. Estadística, caixa 10.

⁵⁵ *La Almudaina*, núm. 7.959, 20 de febrer de 1907, p. 2.

⁵⁶ ARM. Estadística, caixa 10.

⁵⁷ Elaboració pròpia a partir dels Expedients del Registre d'Associacions del Govern Civil.

inventaris permeten valorar el seu paper cabdal i primordial per a qualsevol associació. Els locals no foren tan sols indispensables per a l'organització i administració de les associacions, sinó que també ho eren per a la cohesió social dels diferents grups i col·lectius. Eren importants per a la conviència, com a lloc de lleure, de lectura dels periòdics, per a les reunions, etc. Aquests indrets, doncs, concentraven bona part de la sociabilitat popular, que augmentava els caps de setmana i en dates assenyalades quan hi havia qualche aconteixement rellevant.

El paper del moviment associatiu com a element culturalitzador, al marge dels canals oficials resulta un fet innegable. Basta observar que bona part de les associacions, de la tendència que fossin, tenia com a prioritat la creació d'una biblioteca i posar-la a disposició dels associats. Això ho detectam tant a les mutualitats, societats sindicals, societats culturals i recreatives, etc. Les conferències, representacions teatrals, projeccions cinematogràfiques, vetllades literàries i musicals, escoles nocturnes, etc. formaven part d'un programa de culturalització i de regeneració social. De fet, és important tenir present la voluntat de regeneració que es detecta en la pràctica totalitat de col·lectius socials i ideològics societaris. És una constant la pretensió d'allunyar els sectors populars dels vicis que aleshores amenaçaven amplis sectors de la població treballadora: el joc, la beguda, la prostitució, etc. Aleshores el moviment associatiu era una alternativa a tot això.

Sens dubte els capdavanters i dinamitzadors societaris, des dels seus propis plantejaments ideològics, analitzaven la realitat que els envoltava i esdevenien crítics amb la situació social, política, econòmica i cultural. Les publicacions periòdiques foren una plataforma de denúncia i alhora de debat, reflexió i de divulgació de les alternatives que es proposaven. El moviment associatiu era l'instrument mitjançant s'havien de dur a la pràctica aquestes propostes, tant des del punt de vista alternatiu a les institucions públiques com per omplir les deficiències d'aquestes. Així, doncs, des de l'òptica del moviment associatiu, trobam dos nivells: per una banda la reflexió i anàlisi de la realitat -mitjançant conferències, mitins, discursos, etc-; i, per altra banda, les realitzacions concretes engegades per les associacions.

RESUMEN

La Junta Superior Revolucionaria en su programa aprobado el 8 de octubre de 1868 garantizaba, entre otras muchas cosas la libertad de reunión pacífica y de asociación, refrendadas ambas libertades por oportunos decretos: el de reunión pacífica con fecha 1 de noviembre y el derecho de asociación el 20 del mismo mes y año. Desde entonces la reunión dejaba de ser un elemento de perturbación política y social. En este artículo se estudia el movimiento asociativo en la isla de Mallorca donde tales iniciativas alcanzaron un importante desarrollo.

ABSTRACT

In a programme approved on October 8th 1868, amongst numerous other items, the Junta Superior Revolucionaria (the Higher Revolutionary Government) guaranteed the freedom of peaceful assembly and right of association. Both these rights were established following the introduction of their corresponding decrees, i.e. a decree authorizing the right of peaceful assembly on November 1st and a decree authorizing the right of association on November 20a' of the same year. From that moment onwards, the gathering and assembly of groups of people could no longer be considered a form of political and social disturbance. In this article, an analysis will be made of the associationist movement on the island of Majorca, where initiatives of this kind made considerable progress.